

Българите в Северното Причерноморие

ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМСЕДМИ

ОТКОГА, КАК И ДОКОГА ГЕНУЕЗЦИТЕ ВЛАДЕЯТ КАЛИАКРА В НАЧАЛОТО НА XV ВЕК

Георги Атанасов

Прекалено много неизвестности тегнат върху съдбата на Добруджа и Добруджанското деспотство през XIV в., наречено през 1396 г. от немския рицар Ханс Шилтбергер “Трета България” със столица Калиакра¹. Не знаем със сигурност кога става обособяването на “деспотата” като полунезависима (или независима?!) държава от Търновското царство, не знаем името на първия полунезависим добруджански владетел, не е ясно точно каква е родствената връзка между добруджанските деспоти и старата търновска царстваща фамилия на Тертеровци, спори се по локализацията на първата ѝ столица Карвуна (Каварна, Балчик, Кранево или другаде?!), кога столицата е преместена в Калиакра и кога във Варна², дали дръстърският деспот (?) Йоан Тертер изобщо е получавал деспотска титла и в такъв случай от кого (?), а и още се гадае дали може да се идентифицира с последния добруджански деспот Иванко. Най-после не знаем със сигурност дали турците или татарите (по-вероятно) слагат край на добруджанското деспотство и дали това е станало през 1393 – 1397 (тогава татарите на Актав се заселват в Северна Добруджа) или 1399 г., когато според Несебърската кратка хроника “Варна бе заробена от безбожните татари”³.

Доскоро почти не разполагахме с безспорни източници за съдбата на Крайморска Добруджа от падането ѝ под османска власт (1399 г.?) до битката на народите при Варна през 1444 г., когато турското владичество става безспорно. Наскоро известният румънски историк проф. Шербан Палакостя публикува и коментира един ценен документ от началото на XV в., който, макар и слабо, повдига завесата пред крайно ограничените ни познания⁴. Прочее, този документ носи в себе си и известна интрига, защото ни предлага свършено непознати, дори неподозирани любопитни факти. Най-сетне е напълно автентичен и не може да бъде подлаган на съмнения, защото излиза от дворцовата канцелария на унгарския крал Сигизмунд Люксембургски (1387 – 1437 г.). Става реч за документ от архива на краля с дата 8 септември 1402 г., в който се описват своеволията на генуезкия комендант на крепостта Калиакра Бартоломео ди Грималди над двама унгарски търговци, Йоан Емплек и Менхарт де Летушо. Заедно със съпругите си и съдружници двамата пътували с кораб от генуезката фактория Пера (до Константинопол) за Унгария по Черно море и Дунав. Грималди не само задържал унгарците, но им нанесъл тежки обиди, конфискувал товара им от кораба и под надзора на един капитан-генуезец ги върнал обратно от Калиакра в Пера.

Най-любопитното в този източник е твърдението, че за известен период от време голямата добруджанска крепост Калиакра е владение на Генуа. Ние знаехме за безспорния приоритет, който има в корабоплаването в Северозападното Черноморие Генуа между средата на XIII в. и средата на XV в., за множеството крепости-пристанища, които владее по северозападното крайбрежие, но не знаехме, че е имала контрол на юг от Дунавската делта, където първоначално притежава Вичина (при Нуфър?), а после Килия (или по-късно известна като Ликостомо)⁵. А известни са опитите на генуезците за контрол върху корабоплаването по добруджанския черноморски бряг през целия XIV в., но те са били безапелационно отбивани от българския цар Теодор Светослав (1298 – 1322) и добруджанските деспоти Добротица и Иванко (Тертер?)⁶. Затова България (респективно Добруджанското деспотство след около 1340 г.) е в перманентна война с Генуа до 1387 г., когато подписва мирен договор с Генуа.

Безспорната автентичност на документа от канцеларията на Сигизмунд свидетелства, че без съмнение генуезците се разпореждат в Калиакра през 1402 г., но се задава основателния въпрос кога и при какви обстоятелства са я овладели. Според проф. Ш. Папакостя това е станало между 1374 г., докато Добротица влиза в открит въоръжен конфликт с морската република, и 1387 г., когато наследникът му Иванко сключва мирния договор с генуезците. Т. е., според румънския медиевист Генуа владее Калиакра най-малко около 2 десетилетия. Аз обаче се съмнявам, че това е станало толкова рано и толкова задълго, защото няма потвърждение нито в писмените източници, нито в нумизматичния материал.

На първо място, прекосилият през 1396 г. България и Добруджанското крайбрежие немски рицар Ханс Шилтбергер категорично посочва Калиакра като столица на т. нар. “Трета България” (т. е. Добруджанското деспотство). На второ място, в съставения малко след 1387 г. “Списък на руските градове” Калиакра, редом с Търново, Дръстър, Варна, Видин и Каварна, е причислена към българските градове⁷. На трето място при дългогодишните археологически проучвания са открити стотина български, десетина византийски, десетина сръбски, десетина татарски, няколко влашки и няколко десетки турски средновековни монети, и забележете! Нито една генуезка монета⁸. За едно над двадесет годишно генуезко присъствие (по идея на Ш. Папакостя) това е изключено!

Най-после в един автентичен документ, какъвто е договърът на Иванко с Генуа от 27 май 1387 г., няма и най-малки податки за генуезка власт над Калиакра. Ако генуезците владееха такава сигурна крепост с пристанище като Калиакра, защо по същия договор се искат при опасност Иванко да им отстъпва кораби, за да се изнесат със стоката си от неговата област и защо при положение, че притежават цял град в центъра на деспотата, се искат “землище”, на което да си построят лоджа и църква?⁹

Идеята пък, че генуезците могат да атакуват и превземат с флота крепостта Калиакра без достатъчно многобройна и екипирана пехота е абсурдна за всеки, който е видял високия и недостъпен за кораби скалист бряг.

Очевидно, идеята на Ш. Папакостя, че Генуа завзела Калиакра между 1374 г. и 1387 г., е напълно несъстоятелна. По обясними причини това е невъзможно и след сключването на мира от 27 май 1387 г. и до края на управлението на Иванко (1393 г., 1397 г. или 1399 г.), защото двете страни спазват клаузите на мира и няма факти, от които да следва, че влизат в нов въоръжен конфликт. След като Баязид I (1389 – 1402 г.) завладява

окончателно Добруджа и Калиакра (1393 г., 1397 г. или 1399 г.) е още по-абсурдно да се мисли, че Генуа ще атакува турско владение.

На пръв поглед може да се предположи, че генуезците владеят Калиакра през 1396 г., защото според венециански документ след разгрома при Никопол крал Сигизмунд се спасява в Константинопол по Дунав и Черно море през Ликостомо и Калиакра през януари 1397 г.¹⁰ Същевременно друг участник в Никополската битка, споменатият вече Х. Шилтбергер, пише, че точно тогава Калиакра е столица на Третата България – т. е. Добруджанското деспотство. Най-сетне има безспорен документ, който указва, че около 1396 г. Иванко все още владее Добруджа. Става реч за “Летописа на великите литовски князе”, където се казва, че сред съюзниците на княз Витовт (1391 – 1430 г.) се числи и “... господаря на България, наричан деспот”, убедително идентифициран с Иванко от молдовския български учен Н. Русев¹¹.

На така очерчения исторически фон най-реалната, за да не кажа единствена възможност Генуа да превземе Калиакра, се явява късното лято на 1402 г. И това определено ще е резултат на големия разгром, който Османската империя претърпява при Анкара (28 юли 1402 г.), когато Тамерлан пленява самия Баязид¹². Настъпилият хаос и съперничеството между баязидовите синове дават възможност на християнските сили, респективно на Генуа, да отвоюват цели области. От друга страна, господарят на османските европейски провинции Сюлейман се стреми да укрепи позициите си като търси съюзници тъкмо сред християните, за да подсигури тила си в битките за бащиното си наследство с Мехмед и Муса. За целта даже е принуден да сключи капитулантски мир с Генуа, Венеция, Сърбия и Родос през 1403 г.¹³ Очевидно Калиакра е заета от генуезците само около месец след битката при Анкара, като мирът от 1403 г. само затвърждава придобивките на християнските сили (включително Калиакра), постигнати в едногодишното “безвластие” на Балканите след 28 юли 1402 г.

За превземането на Калиакра през лятото на 1402 г. можем да преведем и чисто археологически доказателства. В едно опожарено жилище на крепостта е разпиляна малка находка от четири монети на Баязид I (1389 – 1402 г.). Второ съкровище с 60 монети на Баязид I е открито в гърне на пода на друго опожарено жилище. Трета находка от 80 акчета на Баязид, един грош на Стефан Душан (1331 – 1355 г.), златни обеци и други накити пък е укрита в каничка. Най-после при археологическите разкопки са открити още 8 единични монети на Баязид – 4 акчета и 4 медни мангъра¹⁴. Някои предположения, че баязидовите монети са укрити при превземането на Калиакра от самия Баязид, очевидно са неиздържани и не следват логиката на трезорирането и укриването на монети¹⁵. Очевидно заравянето на съкровищата с баязидови акчета и съпътствалото ги опожаряване на Калиакра ще да е станало при превземането ѝ от генуезците непосредствено след разгрома и пленяването на Баязид през лятото на 1402 г.

Затвърдила позициите си с мирния договор от 1403 г. със Сюлейман, Генуа ще да е използвала Калиакра за опорна точка за упражняване на контрол върху корабоплаването по добруджанското черноморие от н. Емине до Дунавската делта – възможност, която не ѝ се отдава, както през XIII в., така и през целия XIV в. Нещо повече, Калиакра ще да е била изходна точка на генуезката военна флота за овладяване на други стратегически точки по западния бряг. Известно е, че на 6 юни 1404 г. генуезкият благородник Салагрузо ди Негро завладел крепостта Галата (до Варна) и я задържал цяла година¹⁶.

Ако генуезците владеят Галата до около лятото на 1405 г., то се питам колко време са господари на Калиакра. Там се провеждат археологически разкопки над 30 г. (практически проучена е цялата обитаема и защитена територия), но досега не са открити нито генуезки монети, нито находки или керамика с успоредици в кримските генуезки фактории Кафа (Феодосия), Солдайя (Судак), Чембало (Балаклава) и пр.¹⁷ Това предполага, че генуезката окупация ще да е била краткотрайна. Кой ли ги е прогонил или притеснил от Галата и особено от Калиакра и кога е станало това?

Едва ли го е направил Сюлейман, турският владетел на Балканите след юли 1402 г., защото е във война с Мехмед (после и с Муса), а от друга страна между 1403 – 1408 г. е в отбранителна позиция, притиснат от мощната християнска коалиция, включваща Сърбия, Унгария, Влашко и България (в лицето на полунезависимия видински владетел Константин)¹⁸, към която изглежда се присъединява и Венеция¹⁹. За съжаление не знаем точно какви са взаимоотношенията между Генуа и Унгария (респективно и Влахия, защото по това време Мирчо действа почти като унгарски васал) точно през 1402 г. – преди и след битката при Анкара. Впрочем, дотогава Генуа и Турция са обвързани с мирни договори от 1387 г. и 1399 г. Логично е това да предполага известна конфронтация между Генуа и Унгария, защото по същото време (1387 – 1402 г.) Сигизмунд и Мирчо са във враждебни отношения с Баязид. Действително, към 1406 г. Генуа и Унгария си сътрудничат, но дали така е било и през 1402 г.? Крайно недружелюбно отношение на коменданта на Калиакра Бартоломео Грималди към унгарските търговци (по всичко личи благородници) през същата 1402 г. може косвено да означава, че по това време Генуа и Унгария нямат много добри контакти. Още повече, че споменатият Бартоломео не е обикновен нискоразряден офицер, а представител на водещата генуезка аристократична фамилия, имащ специално място във формирането на външната политика на републиката. Да не забравяме, че само 15 години по-рано друг представител на Грималдите – Джентиле (най-вероятно сродник на Бартоломео) – е главен архитект на генуезката външна политика на Балканите и Черноморието, защото през 1387 г. последователно сключва мирните договори с Мурад I, Тохтамыш и Иванко²⁰.

На този фон ми се струва, че между 1402 – 1404 г. е съществувало по-скоро напрежение, отколкото сътрудничество между Генуа, от една страна, и Унгария с коалиционните ѝ партньори Влахия и България, от друга страна. Като че ли като нов аргумент в тази насока може да служи споменатото от Щт. Шефънеску превземане на Килия от Мирчо I през 1404 г.²¹ А. Килия (Ликостомо?) е най-голяма и защитената генуезка фактория в Дунавската делта и Западното Черноморие²², което неминуемо означава военен конфликт между генуезците и най-личния унгарски васал Мирчо I. Ако наистина е станало така, то може да се мисли, че след превземането на Подунавието от Дръстър до Черно море (Килия?) Мирчо I се е спуснал на юг и с помощта на българите (имам предвид съюзните отношения с Константин)²³ през 1405 г. е отвоювал Калиакра и Галата от генуезците. Към подобни внушения навежда една от грамотите на Мирчо I, датирана към 1404 – 1406 г., в която се титулова "... господар на Банат, Северин, на двете страни на цялото Подунавие до голямото море [подч. Г. А.] и владетел на крепостта Дръстър"²⁴.

Разполагаме и с друг по-солиден източник за влашкото административно и военно присъствие ако не в Калиакра, то поне в района ѝ след 1405 г. Става реч за един спогодбен акт, направен вероятно в Калиакра през 1412 г., в който фигурират имената на влашкия

логотет Балдуин (титлата и името му се срещат и в други документи от управлението на Мирчо I) и калиакренските жители Костадин, протопоп Харитон, Теодор Граматик, Костадин Калиакренски, поп Радомир и кръчмаря Драгота²⁵. Изглежда Калиакра действително е под влашко администриране, но и несъмнено населението запазва българския си облик и това личи от имената на гражданите.

Когато работех над този доклад, обаче ми бе обърнато внимание, че няма конкретен източник, в който изрично да се упоменава, че Мирчо I е превзел Килия (т. е. че е влязъл във война) от генуезците през 1404 г.²⁶ Оказва се, че Щт. Шефънеску, а преди това и Н. Йорга, стигат косвено до този извод, уповавайки се на споменатата по-горе грамота на Мирчо I от 1404 – 1406 г., където заявява, че е господар на цялото Подунавие до голямото море. Дали, обаче, стигайки до Черно море, е влязъл в сражение с генуезците и дали е превзел Килия не е никак сигурно. Налага се нов подход към проблема – формулирането на втора хипотеза, която не отнема правото на съществуване на посочената по-горе.

Предвид сигурното генуезко владичество на Калиакра през 1402 г., както и на влашкото присъствие през 1412 г., то не изключвам съвместно генуезко-влашко управление. Определено след 1406 г. Генуа и Унгария си сътрудничат добре, което предполага добро взаимодействие на републиката и с унгарските съюзници Мирчо I и българския владетел Константин. Действително Калиакра може да се управлява и защитава при взаимодействие на генуезката флота, силната влашка войска и сътрудничество на местните българи, което Константин и Фружин могат да гарантират.

По всичко изглежда, че Мирчо I (сам или в сътрудничество с генуезците и Константин) владее Калиакра и околността до около 1417 г., когато при офанзивата на Мехмед I (1413 – 1421 г.) в Източна България е принуден да се покори. Според източниците цяла Добруджа е наново завоювана и турците възстановили властта си над Исакача и Енисала²⁷. За съдбата на Калиакра няма сведения, но подобно на Дръстър, Исакача и Енисала ще да е превърната в турска опорна точка, защото през 1444 г. войските на Владислав III заварват тук турски гарнизон²⁸.

Бележки

¹ Шилтбергер, Ханс. Пътепис. С., 1971, с. 84.

² По-важни изследвания, в които се поставят тези проблеми са: Кузев, Ал., Гюзелев, В. Български средновековни градове и крепости. I. Варна, 1981, 177 – 285; Игнатов, В. Към историята на Карвунската средновековна област (XIII – XIV в.). – Сб. Добруджа, 4, 1987, 19 – 29; Билярски, Ив. Деспот Йоан Тертер (40-те – 90-те години на XIV столетие). – Ист. Пр., 10, 1992, 3 – 23; Гюзелев, В. Очерци върху историята на българския северозток и Черноморието (края на XII – началото на XV в.). С., 1995; Атанасов, Г. Етнодемографски и етнокултурни процеси по Добруджанското Черноморие през средновековието. – Ист. Пр., 2, 1996, 3 – 31; Сотиров, Ив. Средновековният град Карвуна – възникване и местонахождение. – ЕНАМ, IX, 1993, 169 – 188; Diaconu, P. O formațiune statală la Dunărea de Jos la sfârșitul secolului al XIV-lea, necunoscută până în prezent. – SCIVA, 29, 2, 1978, 188 – 198; Barnea, I., Șt. Ștefănescu. Din istoria Dobrogei, III, București, 1971, p. 339 etc.

³ Гюзелев, В. Цит. съч., с. 84; Павлов, П., Тютюнджиев, Ив. Българите и османското завоевание (края на XIII – средата на XV в.). В. Търново, 1995, 108 – 113; Кратка история на

Добруджа, Варна, 1986, с. 68.

⁴ Paracostea, Ș. Genovezii la Caliacra: Un document ignorat. – Pontica, XXX, 1997, 277–283.

⁵ Пълна литература по този проблем вж. у Diaconu, P. “Kilia et Licostomo”, Un faux problème de géographie historique. – In: II Mar Negro, II, 1955/1996, 235–263.

⁶ Гюзелев, В. Цит. съч. 25–39, 61 сл.; Тодорова, Е. Отношенията на Добрутица с генуезците. – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, 111–119; Мутафчиев, П. Добруджа. С., 1947, с. 46; Barnea, I., Șt. Ștefănescu. Op. cit., 350–355.

⁷ Тихомиров, М. “Список городов дальних и ближних”. – Исторические записки, 40, 1952, 216–217.

⁸ Парушев, В. Средновековни монети от Калиакра. – ИНМВ, 26 (41), 1990, 140–147. Е. Оберлендер и Н. Руссев ми обърнаха внимание, че в Крим и Дунавската делта (изглежда по споразумение с татарите) Генуа не разпространява свои монети, а организира местни монетосечения, като върху емисиите фигурират заедно татарски и генуезки символи и надписи. В Калиакра обаче и такива монети не са открити.

⁹ Гюзелев, В. Цит. съч., 136–139.

¹⁰ Пак там, с. 83; Димитров, Хр. Българо-унгарски отношения през средновековието. С., 1998, с. 248.

¹¹ Руссев, Н. Нижний Дунай в истории Молдовы XIV в. – Revista de la istorie a Moldovei, 1, 1993, 39–46.

¹² Острогорски, Г. История на византийската държава. С., 1998, с. 698.

¹³ Ostrogorsky, G. Byzance, État tributaire de l'Empire turc. – ZRVI, 5, 1958, p. 53.

¹⁴ Парушев, В. Цит. съч., с. 146.

¹⁵ Бобчева, Л. Колективна находка от средновековни монети и накити от нос Калиакра. – ИНМВ, III, (XVIII), 1967, с. 226; Гюзелев, В. Средновековната крепост Калиакра през XIII в. – средата на XV в. – ИНМВ, IX (XXIV), 1973, с. 128.

¹⁶ Гюзелев, В. Очерци върху историята ..., с. 85.

¹⁷ Якобсон, А. Л. Средневековый Крым. Ленинград, 1964, с. 104 и сл.; Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X – XVIII вв. По материалам поливной керамики. Симферополь, 1998.

¹⁸ Кузев, Ал. Восстание Константина и Фружина. – ВНР, 3, 1974, 53–69; Павлов, П., Тютюнджиев, Ив. Цит. съч., с. 115 и сл.

¹⁹ Острогорски, Г. Цит. съч., 698–699.

²⁰ Гюзелев, В. Очерци върху историята ..., с. 78, 133.

²¹ Barnea, I., Șt. Ștefănescu. Op. cit., p. 369.

²² Diaconu, P. “Kilia et ...”, 235–265.

²³ Павлов, П., Тютюнджиев, Ив. Цит. съч., с. 115.

²⁴ Documenta Romaniae historica. В. Țara romaneasca. I. (1247–1500). București, 1966. 63–64.

²⁵ Гюзелев, В. Очерци върху историята ..., с. 85.

²⁶ Barnea, I., Ștefănescu, Șt. Op. cit., p. 369.

²⁷ Гюзелев, В. Очерци върху историята ..., с. 86; Barnea, I., Ștefănescu, Șt. Op. cit., p. 374.

²⁸ Гюзелев, В. Средновековната крепост ..., с. 132.